
RATKO BOŽOVIĆ

UDK 316.334.56
316.72:711.42.01

GRAD I KULTURA

Apstrakt: U tekstu se tretira pitanje grada kao kulturološkog fenomena. Zastupljene su relevantne teorije gradova, kako domaćih tako i stranih autora, u kontekstu promišljanja grada – u rasponu od njegove „smrti“, ruševina i laganog odumiranja, pa sve do utopijskih vizija grada kao „organa ljubavi“. Ovim radom je, takođe, pokrenuta dilema u vezi utvrđivanja temeljnih vrednosti grada, a koja se tiče analize protivprirodnog, urbanog tehnookruženja, s jedne strane, i građana i njihovih egzistencijalnih, ludičkih i kreativnih potreba, s druge strane. Otudenost i usamljenost, nasuprot osećanju topline, pripadnosti i bliskosti s gradom i nadalje predstavljaju izazove kako savremenog grada, tako i sveta kulture, kao i njemu imanentnog razvoja novih urbanih prostora i fenomena.

Gljučne reči: grad, kultura, civilizacija, ruševine, kreativnost

Key words: city, culture, civilization, ruins, creativity

Kaže se da gradovi kvadratnih i rešetkastih planova (na primer Los Angeles) izazivaju duboku mučninu, veđaju u nama sinestetičko osećanje grada, koje zahteva da svako jezgro grada ima središte u koje odlazimo i iz kojeg se vraćamo. Savršeno mesto o kojem sanjarimo i na koje se usmeravamo ili odlazimo, rečju, u kojem pronalazimo samog sebe.

Rolan Bart

U usponu civilizacije grada teško može da se izbegne proces stagnacije kulture. Osnovni uzrok propadanja kulture, ozbiljan simptom njenog raspadanja, Volter vidi u postojanju gigantskih gradova. U tim gradovima, smatra on, vodi se „nomadski život“ i „parazitska“ egzistencija, život lišen prošlosti i budućnosti. Špengler je, zato, protiv grada koji ne zna gde ide i šta se s njim zbiva. Novi džinovski grad društveno je neusmeren, haotičan, ružan, bez kompasa. U njegovoj izgubljenoj ravnoteži više je nepoželjnog nego željenog, više je izveštačenog nego prirodnog. Rečeno je

da takav grad, u stvari, seje seme sopstvenog uništenja i klice uništenja kulture kao umnog zbivanja u čoveku. Poznato je da su pored Špenglera, i Didro, Ruso i Herder ukazivali na kontrast između „prirodnog“, „organskog“, „kreativnog“, stvorenog na jednoj strani, i „veštačkog“, „mehaničkog“ i „stereotipnog“, nastalog kao antiteza, na drugoj strani. Suočen s nejasnim predstavama o gradu, gradski čovek uspostavlja emocionalne i misaone odnose s izopačenim oblicima grada uz osećanje bespomoćnosti i aktivizam kontrakulturalnog ponašanja. Pored dobrih strana gradskog ambijenta, prate ga nepravilne svakodnevnice u kome je teško izbeći nelagodu, nervozu, teskobu, apatiju i strah.

U našoj stvarnosti, u kojoj nisu bile savladane sile destrukcije u novijoj istoriji, došlo je do uništavanja gradova. To je podstaklo Bogdana Bogdanovića da 1994. godine napiše knjigu *Grad i smrt*. Nastao pod utiskom rušilaštva, ovaj spis je nepotkupljivo svedočenje o ubijanju gradova, najosjetljivijih tačaka i civilizacije i kulture. A kada je rukopis bio dovršen, zbilo se rušenje *Starog mosta* u Mostaru. To je autora navelo da dopiše *Epilog ili epitaf*, u kojem pojašnjava razliku između *razorenog* i *ubijenog* grada. Bogdanovićev epitaf, posvećen mostarskom zdanju, paradigmatičan je za priču o ubijanju gradova: „Vitka kamena senka, replika duge nebeske, remek-delo Mimara Hajrudina, jedna od najlepših i najplemenitijih arhitektonskih alegorija, otišla je na dno reke. Iz grada rođenog u znaku mosta, iščupana je njegova prva i poslednja reč i njegova je smrt, bojim se, neopoziva“. Još u svom čuvenom spisu *Gradoslovar*, Bogdanović je razmatrao iskustva urbanog i antiurbanog kroz istoriju. Tu on podseća na gradorušilačke „pokliče“ u najranijim spegovima i svetim knjigama, a posebno u *Ilijadi*. Govori o besu starozavetnih proroka i o destruktivnoj energiji naših predaka, da bi došao do zaključka da se iza toga skriva „strah od grada, strah od nepoznate pojave i od imanentne magijske snage“. Prezir, strah i nelagoda, u osnovi su eksplozije gradorušilačke energije i neukrotive snage divljaštva. Bogdanović ne zaboravlja ni lepše dane gradova, kada su oni odisali celovitošću i jednostavnošću. On piše: „U najboljim danima svog životnog romana grad je bio vrlo poučna igračka, šareni analogon, mali, svima dostupan model velikog, nedostupnog, savršeno izmaštanog sveta. Danas, pošto je ionako sve ispreturano, ta je igračka, bez imalo griže, jednostavno polom-

ljena”. To se moglo dogoditi u civilizaciji u kojoj su pragmatske strukture tehnokratskog sveta i ekstremnog neoliberalnog tržišta postale neosetljive prema vrednostima čovekove individualne samorealizacije.

U vreme dominacije funkcionalističkog urbanizma, ideja Suzane Langer o tome da bi „čitav milje” trebalo „učiniti vidljivim”, postala je bezizgledna. Ubačen u ravnodušni lavirint grada, savremenik gotovo i da ne vidi i ne razaznaje šta se s njim zbiva; on ne zna šta se s njim događa, jer teško razgraničava deo od celine, stvarnost od privida, racionalno od iracionalnog, istinu od zablude, nametnuto od izabranog. Njegova percepcija gradskog ambijenta oskudna je i ograničena, puna iluzija, zatamnjenih iskustava i svakojakih nelagoda. U takvom košmaru, koji prati osećanje nemoći i fatalnosti, čovek je nesposoban da vidi kako valja i da plodotvorno mašta. Što je najgore, on ne uspeva da uspostavi ravnotežu između sebe i sveta. Svoje bivstvovanje zato i doživljava kao usud, kao nametnutu igru na čije ishode ne može da utiče. „Tamo gde ljudi ne umeju da se igraju gradova, tamo ne umeju ni da misle svoje gradove i svoje prostore. Tamo se ni pravi grad nikada neće dogoditi”, poručuje Bogdan Bogdanović. Bez nesputane i kreativne igre, nemoguće je stići do osmišljene urbane strategije i do kulture svakodnevlja kao maštovitog životnog stila. Savremeni grad, koji je pritisnut rutinskim obrascima egzistencije i haotičnom fragmentacijom, pokazuje se gotovo neprijateljski prema svetu igre i njenim raznovrsnim stvaralačkim mogućnostima. A bez tog sveta, budimo sigurni, izostaće i modernost urbaniteta i Virtova ideja o urbanizmu kao „načinu života, izostaće pluralizam i sloboda u kulturi kao deo nastojanja da se živi stvaralački, pesnički, spontano, da čovek bude to što jeste.“

Zanimljivo je da je Bogdanović anticipirao dolazeću smrt gradova. Kada je 1977. godine otpočeo projektovanje spomen-kompleksa na Dudiku, u Vukovaru, na mestu gde su ustaše u Drugom svetskom ratu satirale Srbe, zabeleženi su njegovi crteži, skice, kasnije i objavljeni, na kojima je izbila vizija o katastrofi Vukovara. Urbanološka mašta se, nažalost, potvrdila. Zato se Bogdanoviću i učinilo da je pisanje ove knjige samo dešifrovanje „mučnih snova“. Graditelju svakako nije bilo lako da podnese razaranje Vukovara, Mostara i Sarajeva, utoliko pre što ih je smatrao svojim „paralelnim zavičajima“. Bogdanović ističe da

mogućnosti razumevanja grada, pa i ljubavi prema njemu, opstaju u reverzibilnim odnosima, jer „volimo ono što razumemo, a plašimo se onoga što ne razumemo“. Zato se on i pita o razumnoj entitetu grada i njegovoj personalnosti. Valjda i zbog toga toliko insistira na neometanoj komunikaciji i kulturi, a ne na tehnosociološkim stereotipijama i hladnom tehničkom svetu koji je u saglasnosti sa sterilnim načinom življenja.

Bogdan Bogdanović pokazuje da su sporne civilizacijske pretpostavke u kojima opstaje savremeni grad. Nudeći rutinske obrasce egzistencije, grad se pokazao neprijateljski prema svetu igre i prema čitavom području kreativnosti. Bogdanović upozorava da se već više stotina godina, čak ni etimološki ne razdvajaju pojmovi „grad“ i „civilizacija“. Zato on smatra da su razaranja gradova u poslednjem ratu na Balkanu dovela u pitanje najviše vrednosti civilizacije i postojanja. Ugledni neimar tvrdi da se u svakom trenutku istorije, u svakoj kulturi, u svakom čoveku, neprekidno vodi borba između gradoljublja i gradoomraze. Zapaža da je ovde na delu, kao „manifestno siledžijstvo“, ritualno ubijanje gradova. Kaže i to da se gradovi ne ruše „samo spolja i fizički, već se mogu razarati iznutra i duhovno“. Ta priča se u nas uveliko dogodila. A kada gradovi ne umiru prirodnom smrću, u njima je najviše ugrožen i život ljudi i sloboda duha.

Snažan podsticaj za svoja urbanistička istraživanja našao je Ljubinko Pušić u idejama Bogdana Bogdanovića o neophodnosti učenja zaboravljene veštine „čitavanja gradova“, majstorije koja je „zabataljena“. Ne tako davno, 1995. godine, objavljena je njegova studija *Čitanje grada*. U stvari, ovo delo je prirodni nastavak njegove knjige *Grad: znaci vremena* (1991) u kojoj su praćene složene metamorfoze grada kroz vekove. U delu *Čitanje grada*, uz pomoć urbanosociološkog metoda, na analitičkim primerima, Pušić razmatra međuzavisnost duha i materije u razvoju gradske civilizacije. Srećna je okolnost što je ovaj autor, kao urbanista i urbani sociolog, posmatrao grad „s više strana“ i što je nastojao da približi najčešće udaljena, urbanološka i sociološka saznanja. Tako je stvorio preduslove za „prodor ka sintezi“, ka celovitom viđenju gradske civilizacije.

Bez ambicije da bude „veliki sintetizator“, on je pokazao delotvornost približavanja dveju posebnih nauka i necelishodnost njihove oprečnosti, dualnosti njihovih metoda. Autor je pošao od stanovišta da je

neophodno gradotvornost misliti kao sintetičku vezu duha i materije. Njegovo je osnovno teorijsko uporište: grad se prepoznaje na „kontekstualnoj ravni“, čita se kontekstualno. Zato u knjizi *Čitanje grada* piše: „Razumeti grad – znači razumeti njegovu kontekstualnu stvarnost. Pročitati – znači razumeti a čitati – tek biti na tragu; dobrom ili lošem, zavisi od sposobnosti da se izbegnu zamke vulgarizacije konteksta i njegovog svođenja isključivo na materijalno–morfološke dimenzije. Ta zamka, uostalom, nešto je što svakodnevno zarobljava misao, duh i kreaciju onih što se gradom bave“. Modernitet graditeljskog pluralizma, zato, nije moguć bez povezanosti duha i materije, bez njihovog identiteta. To je i razlog što bi se u alternativnim modelima gradogradnje prožimale civilizacija i kultura, što bi se približile društvene, tehničke, etičke i estetske vrednosti. Pušić se očigledno trudio da sagradi mostove između urbanološkog i sociološkog iskustva, da uspostavi „dijalog“ između sociologa i urbanista.

Među našim autorima koji su tragali za prirodom savremene gradske civilizacije, posebno mesto pripada arhitekti Ranku Radoviću. Od pojave njegove knjige *Živi prostor*, 1979, našoj javnosti postalo je jasno da je on jedan od najpouzdanijih i najinventivnijih tumača arhitekture i urbanizma. To potvrđuje i njegovo delo *Vrt ili kavez*, objavljeno 1995. godine. Nesloboda u kavezu asocira na veštački uspostavljen poredak i anahronu skalu vrednosti. Vrt se pojavljuje kao oaza slobode koja oporiče sveprisutnu nužnost. „Umesto velikog zatvora za uhvaćene životinje treba zoo park videti kao veliko kulturno središte prirode“. U eseju *Soba kuma Saveljića*, Radović piše: „Njegova je soba prostrana, bez mnogo nameštaja, bez ukrasa i bez suvišnosti“. Sve je tu u skladu i jednostavnosti. Kakav čovekov život, takva i njegova kuća. U autorovim preokupacijama o odnosu moderne arhitekture i tradicije, pitanja o kontinuitetu i diskontinuitetu izbila su u prvi plan. Radović je nesklon rušenju. On je za to da ostane sve što vredi i što može da opstane kao vrednost. I kada visoko vrednuje narodnu arhitekturu, a naročito vezu između kuće i života, kod njega nema nostalgije za prošlim vremenima, već žudnja za uljuđenim staništima koja ne bi bila „skladišta nameštaja i skladišta taštine“. Naš arhitekta koji respektuje i narodnu kuću i narodnu estetiku, i to utoliko više ukoliko aktualizuju „snagu iskonskog“ i arhaična umeća, pokazuje kako savremenik, u urba-

nim kavezima, teško podnosi svađu s prirodom, utoliko pre što je uveliko poremećena ravnoteža između čovekovog veštačkog i prirodnog okruženja. U traganju za identitetom prostora grada i zapostavljenim urbanim vrednostima, Radović smišlja strategiju povratka trgu kao središtu „gradskog zajedništva“. On smatra da je trg „tradicionalni element urbanog koderanja, iskonski motiv svake gradske, pa i šire, naseljske istorije, prostor najviših socijalnih ideala i pregnuća, prostor jednovremeno funkcionalan i metaforičan, centralan i pamtljiv, neka vrsta stvarne pozornice za najlepší i najveći oblik predavljanja – stvarno postojanje“. Ponovo se postavlja pitanje: kako misliti gradski prostor, gradski pejzaž i estetske vrednosti? Metropolis je u stilu „ukletog paviljonizma“, kaže Radović. Zato se on i zalaže za ostvarivanje ideje o *pitomom gradu* koji bi čovekomernijim životnim ritmom umakao obezličenom gigantizmu. A kada piše o Frenku Lojdu Rajtu, navodi njegovu važnu misao: „Svaki veliki arhitekta je u svojoj biti veliki pesnik“. Radoviću je očigledno veoma blisko ovo stanovište. Ono je u punoj saglasnosti s njegovim uverenjem o vrednostima urbaniteta.

To što urbana morfologija priziva u pomoć identitet mesta, nije ništa neobično. Dugogodišnje iskustvo pokazalo je da se „nestankom mesta“ vidokrug urbanog obezličio. Funkcionalizam, koji je okrivljen i za „nestanak mesta“, može istovremeno da se smatra krivim što je iz gradske sredine izostala estetska dimenzija i „semantički sadržaj“. Ako se prevede „struktura mesta“ i ako izostane adekvatan odnos prema prirodi, ako se apsolutizuje racionalnost i korisnost, onda se ozbiljno dovodi u pitanje semantizovanje prostornog konteksta. Identitet mesta aktivno sudeluje u stvaranju čovekovog identiteta. Tu bi trebalo tražiti mogućnosti i za poetiku susreta i za kreativno usamljivanje u dokolici. Moderni urbanitet nezamisliv je bez razvijene urbane kulture, bez kulture svakodnevnog života i slobodnog građanina, koji bi, po prirodi stvari, sebe smatrao saodgovornim za sve što se s gradom zbiva. Građanin, suštinski, najčešće ostaje izvan sudelovanja, pasivan i nezainteresovan. Iz današnje perspektive, njega je teško i zamisliti kao graditelja slobodne gradske egzistencije. Sve se ovo komplikuje ako je tačno Lefevrovo mišljenje da ljudi koji stvaraju nove gradove često ne znaju mnogo, a nekada gotovo ništa, o društvenom vremenu i društvenom prostoru. To znači da je graditeljstvo ostalo u

zamkama neadekvatnog korišćenja ljudskog i društvenog prostora, čovekovog i društvenog vremena. Ovaj autor, kao deo strategije i koncepcije urbanog vidi čovekovo „ponovno prisvajanje“ vremensko–prostornih uslova gradske egzistencije i aktivno sudelovanje u stvaranju gradske sredine. A Lefevrove zamisli o *ludičkom gradu* – u kome bi se ostvarivala neposrednost, neočekivanost, tajanstvenost i magičnost igre – deluju kao posve neizvesna utopija.

Naši gradovi, po svojim civilizacijskim pretpostavkama, veoma su udaljeni od modela budućeg, „kodiranog“ grada koji bi morao da bude prekriven mrežom znakova, signala i medija. Tu je prisutna ideja savremenih graditelja da arhitektura mora sve više da bude u mentalnom svojstvu, da mora da označava, da se više obraća duhu nego oku. Simboli, znakovi, ukrasi, humor, igra, ironija, obnova, tradicija i stil samo su deo maštovitog arhitektonskog repertoara. I ovoj novoj arhitektonskoj dinamici, identitet mesta aktivno sudeluje u dostizanju čovekovog identiteta. Šta je sve sadržano u vidljivim i nevidljivim vezama između čoveka i *geniusa loci* – teško je reći. Svakako, tu je sadržana mogućnost za jednu višu prisutnost i bliskost s proživljenim mestom. Tu bi trebalo tražiti mogućnosti i za poetiku susreta, ali i za strategiju gradogradnje u kojoj bi se približile društvene, tehničke, etičke i estetske vrednosti. Bez estetskih vrednosti nema ni modernog ni postmodernog graditeljstva. Još 1925. godine, Pol Valeri je pisao: „Zar nisi primetio, dok si šetao ovim gradom, da su među zgradama koje u njemu postoje neke neme, druge govore, a opet neke druge, koje su najređe, pevaju“. Otuda je i razumljivo što su i teoretičari postmoderne zainteresovani za karakter urbanog i njegovog preispitivanja sa stanovišta lepog i ružnog, ali ne previđajući ni ono što je već bilo kao tradicija.

Već duže vremena, naši gradovi su urušavani i spolja i iznutra. Tako su oni, zbog žestokog ubrzanja istorije i izglobljenosti iz civilizacijskih zbivanja, opterećeni dodatnim nevoljama. U vreme sankcija i sveopšte oskudice struje, mrak je često prekrivao naše gradove. On je postajao metafora civilizacijske zapuštenosti i nasilnog iskakanja iz civilizovanih tokova. To je situacija kada se gradsko stanište pojavljuje kao *anti-grad*, koji je postao paradigmatičan za procese anomalije i zastarevanja, za gradorušilačke i antiurbane poremećaje. U gradskim sredinama udomio se fol-

klorni duh i *neoruralni primitivizam*. Estetičar Dragutin Gostuški iznenadio se enormnim unižavanjem skale vrednosti, a naročito tendencijom da gradska mladež pada u zagrljaj primitivne muzike. U tome izgleda i jeste razlog što rok kultura ni u velikim gradovima nije utemeljena, i što se kultura grada „realizuje“ u krajnostima košmara i vulgarnog kiča.

Novokomponovana „kobajagi“ elita agresivno nameće svoj karikaturalni životni stil. U delu *Pogled s Kalemegdana*, Vladimir Velmar Janković pokazuje kako je Beograd odvajkada – još posle Prvog svetskog rata – bio „došljačka varoš“. Piše o drami *prelazničkog mentaliteta*. Tu se pominju špekulanti, kriminalci, mutnolovci i profiteri. Stiče se utisak da se danas doslovce ponavlja mračna strana prošlosti, samo u još drastičnijoj verziji. Velegrad ne pruža nikome osećaj topline i sigurnosti. Naprotiv, ovde se ostvarivalo opasno življenje. Iz polusveta podzemlja, iz provincijskih predgrađa, iz velegradske polutame, iz ratnog pakla, dojezdili su jahači urbane apokalipse. Kriminal nije bio samo masovna pojava, koja je bojila gradsko svakodnevlje crnim i sivim tonovima, već sve više postaje sastavni deo urbanog načina života. U vreme ekstremne krize i sankcija, posle 90-ih godina prošlog veka, promenjena je sociografska, kulturološka i psihološka slika naše prestonice. A bombardovanje, od kog je prošlo deset godina, teško je videti drugačije nego kao apsurdan čin koji je nemoguće identifikovati izvan destruktivnosti i patologije. To je bio varvaski udar ne samo na vojne nego i na civilne oblike postojanja. Verovatno je na taj način trebalo postalu vojnu mašineriju obnoviti i učiniti relevantnom. Konačno se našao poligon na kome je moglo bezobzirno da se oslobodi opasnog i zastarelog otpada, ali i da se isproba moć novih ubilačkih tehnologija. Ni Orvel se nije setio ovakvih mogućnosti. Pored zgrada Generalštaba i Ministarstva odbrane u Beogradu, čuvenih dela arhitekta Nikole Dobrovića, koje su potpuno uništene, u Zemunu je stradao Dom vazduhoplovstva, znamenito zdanje koje je projektovao arhitekta Dragiša Brašovan još 1935. godine. A spisak građevina koje su pretrpele lakša i teža oštećenja, teško je i nabrojati. Na relativno malom prostoru i u relativno kratkom periodu, zgusnuo se taj žalosni višak besmislene i prljave istorije.

Posmatrajući perspektivu grada iz njegove retrospektive, suvereni istoričar grada Mamford tvrdi da je naj-

bolje da grad razvije „brigu za ljude“ i da postane „organ ljubavi“. To bi trebalo da znači da ne postoji samo grad za ljude već bi bilo neophodno da postoje i ljudi za grad. Gradu su očigledno neophodni žitelji koji će osećati ljubav prema njemu, a ne oni koji ga ne poznaju i koji ga se plaše. Teško je poverovati u mogućnost ostvarenja ovakve zamisli i zbog postojanja haotičnih i gigantskih gradova, ali i gradova koji se jedva tako mogu i nazvati jer nikada nisu ni doživeli suštinski emancipatorski preobražaj, niti su stigli do osmišljenog urbaniteta. A kada grad mislimo i kao pitanje kulture, onda možemo reći da će se kultura potvrditi u gradu ili je neće ni biti. Nije neobično što je Oswald Špengler u delu *Propast Zapada*, 1936, zapazio da je rađanje grada pravo čudo i da je grad duh, ali i da je veliki grad veliki duh. To je kontekst u kome se može utemeljiti kultura kao kreativna mogućnost i kao „prostor“ čovekove slobode. Nažalost, to se nije dogodilo. Na delu su posledice činjenice da su gradovi nastajali i da nastaju stihijski kao bolest koja nema leka. U gradovima je ugrožena priroda, izneverene su temeljne vrednosti ljudske komunikacije, a kultura ide s komunikacijama. Savremeni grad doneo je izrazitu oskudicu prostora, teskobu i zagušenost; on je degradirao ekološki sistem. Dominacija automobila i građevina zaklonila je čoveka, učinila ga manjim nego što jeste. Umanjile su ga i soliterske vertikale, to obezličeno „vertikalno selo“. Oskrnjavljenu i uniženu prirodu ne spasava njena teatralizacija. Poneki cvet, poneko drvo, sparušeni parkovi usred betona i zagađenog vazduha, više su dokaz bezobzirnog graditeljstva nego važnog dela čovekovog okruženja. Priroda, dakle, nije nigde bila više degradirana nego u ambijentu savremenog grada. Teško je reći da li je više obezvređena kada je isključena iz urbane morfologije ili kada je u njoj prisutna kao zanemarljiv segment i degradirani prizor. U gradu je ugrožena neophodna tišina, izazovi *homo ludensa* i svet kreativne igre. Paradoksalno, grad je postao simbol usamljenosti. U njemu vlada časovnik, apatija i uznemirenost. Istraživači zapažaju da su velegrađani postali specifična vrsta malograđana. Žive u velikom gradu, ali duša im je malena, stešnjena, nikakva. A kada grad ostane bez stila, ne može da izbegne provincijska obeležja, što nam je poznato. Grad je dobar i ima smisla samo u onoj meri u kojoj odgovara čovekovim željama, mašti i snovima, njegovom slobodno izabranom životnom stilu.